

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС

ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

УРЕЂУЈЕ

А. БЕЛИЋ

УЗ

СТАЛНУ САРАДЊУ

г. г. А. МЕЈЕ-А, проф. Collège de France, А. СТОЈИЋЕВИЋА, проф. Унив. у Љубљани, К. НИЧА, проф. Унив. у Кракову, Љ. СТОЈАНОВИЋА, акад. у Београду, М. РЕШЕТАРА, проф. Унив. у Загребу, О. ХУЈЕРА, проф. Унив. у Прагу, Р. НАХТИГАЛА, проф. Унив. у Љубљани, СТ. ИВШИЋА, проф. Унив. у Загребу, СТ. М. КУЉБАКИНА, проф. Унив. у Београду, ФР. ИЛЕШИЋА проф. Унив. у Загребу, ФР. РАМОВША, проф. Унив. у Љубљани и Х. БАРИЋА проф. Унив. у Београду.

КЊИГА VI.



ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА
КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА
БЕОГРАД 1926—1927.

О употреби времена у српскохрватском језику

Поводом расправа о томе проф. А. Мусића.

Нема никакве сумње да је једно од најтананијих питања у сваком језику — употреба времена. Г. А. Мусић посветио му је три расправе под називом „Прилози науци о употреби времена у српскохрватском језику I—III (Глас СХХI 109—176; СХХIII 67—119; СХХVI 1—59; све је изашло 1926—1927 г.). У првој је расправи размотрио времена у народним песмама, у другој — у Вукову и Даничићеву преводу Св. Писма, а у трећој — у народним приповеткама и, као додатак, у Вуковим и Даничићевим историским делима. Г. Август Мусић, који се задржавао на толиким питањима наше синтаксе, узео је овога пута да расправи једно од основних питања — о употреби времена. На крају свога рада (Глас СХХVI 55) он истиче живу жељу: да наши стручњаци што пре, полазећи од његова рада, посвете, њиме потстакнути, што више пажње овим питањима. Ја се радо одазивам његовој жељи.

Морам одмах рећи да је г. А. Мусић у овим студијама својим много осетио и много дао. Његов материјал, често врло исцрпно продискутован, готово увек лепо пробран, остаће живо сведочанство о његовим заслугама за расправљање ових важних питања.

Г. Мусић се не задржава на историском делу употребе времена, на ономе што је наш језик у овом правцу добио из словенске заједнице, и како се развитак употребе глаголских облика огледа у историји нашег језика, т. ј. у споменицама нашим и нашим дијалектима. Њему је стало да утврди данашње стање у књижевном језику нашем и народном дијалекту који му је непосредно у основици, и да га осветли са психолошко-језичке стране. Пошто је и то значајна страна употребе глаголских времена која помаже разумевању многих питања историског развитка њихова, г. Мусић је имао потпуно права да ограничи свој задатак, остављајући другима да говоре о другим питањима која су са њим у вези. У овом свом прегледу, у ком ми је стало на првом месту да продискутујем погледе г. Мусићеве и његов материјал, и ја нећу ширити оне границе ни испитивању ни материјалу које им је он обележио.

I

Зауставићу се на неким општијим питањима која се тичу свих студија г. Мусића. Прво, зашто је г. Мусић поделио на показани начин свој материјал. Он вели да хоће да покаже употребу времена за прошлост (свакако и за садашњост) у активу, како се она јавља у сва три стила (народној песми, Библији и народној приповеци). Ја мислим да материјал није требало тако разбијати, јер разлика међу стилевима није „апсолутна“. У сваком од њих употребљава се више један начин, али то не значи да се не могу употребити и други начини. Особина стила и јесте да се у њему од онога што је у језику *могуће* употребљава нешто чешће, а нешто ређе, да би се дао нарочити карактер излагању. И ако се у народној песми употребљава врло обилно историски презент имперфективних глагола, то не значи да се у њему не употребљава и историски презент перф. глагола (исп. примере код г. Мусића, Глас СХХI 117—120) и сл. Зато ћу ја при разматрању употребе глаголских времена спојити односне делове у свима расправама г. Мусића.

Међу општим напоменама наводи г. Мусић једну која је заиста од великог значаја. „Треба разликовати, вели он (Глас СХХI 113), још нешто, што је за овај посао веома знатно, наиме оно, што говори пјевач (*приповиједање* = *П*), и оно, што говоре поједина лица (*разговор* = *Р*), јер је вријеме, према којему се радња глаголска темпорално одређује, у сваком од тих случајева друго. У *П* то је вријеме оно, у које говори пјевач, а у *Р* оно, у које говори лице. Маретић, који је ту разлику први истакао, разликује приповиједање, приопћивање, јављање и спомињање (Грам. и стил. стр. 599.), али за овај посао чини ми се *да досијаје*, ако се разликује приповиједање и разговор“ (ор. cit. 113). Тако и чини г. Мусић. Он стално одређује у главним и у зависним реченицама употребу времена у *П* (приповедању) и у *Р* (разговору).

Нема никакве сумње да је потпуно оправдано г. Мусићево свођење г. Маретићеве четири категорије на две, јер г. Маретићево приповедање и спомињање претставља г. Мусићево приповедање, а г. Маретићево јављање и приопћивање, ако је присутно лице које их врши, — г. Мусићев разговор. Али има нешто у овој краткој дефиницији са чиме се ја и код г. Мусића не могу сложити.

Г. Мусић вели да се у приповедању глаголска радња одређује према времену у којем или када приповедач говори, а у разговору — према времену када лице говори. То би, по моме мишљењу, било исто. Када би тако било, не би било разлике међу приповедањем и разговором. Међутим те разлике стварно има.

Ја сматрам да је разлика између приповедања и разговора у томе, што се у приповедању све глаголске радње одређују према догађајима вршеним у прошлости, тако да је свеједно када се о њима прича. За приповедање је сасвим споредно време у које говори приповедач, јер је приповедач ту посредник који износи оно што се извршило у прошлости, и, ако је добар приповедач, он то износи увек на исти начин.

У разговору пак основица је — садашњост, оно време када се лица разговарају. Према „својој“ садашњости та лица одмеравају све глаголске радње.

Према томе, у приповедању бисмо имали глаголске радње у односу према прошлости, а у разговору — глаголске радње у односу према садашњости. Тако се оне могу одредити, наравно, у најопштијим цртама.

Када би било тачно оно што вели г. Мусић, и радње о којима певач говори, дакле, у приповедању, и радње које се налазе у разговору — одмеравале би се подједнако према садашњости. Јер би и за певача, према г. Мусићу, глаголска времена приповетке била у прошлости која се одмерава према садашњости, т. ј. тренутку када он саопштава песму или причу.

Ја сам овде навео само један део из излагања г. Мусићева који је најважнији. У приповедању, имамо дакле, *односну* употребу времена, релативну, према прошлости, а у разговору директну, одређену према садашњости, индикативну. У првом случају употреба времена одређује се према радњама у прошлости, а у другом — она се одређује према садашњости, према тренутку када дотично лице говори, а тај је тренутак у садашњости, јер се од њега као центра, времена трајања разговора, одређују сва друга времена. Ја сам у расправици која ће изаћи у Зборнику радова посвећених проф. Јану Розвадовскоме (*Symbolae Grammaticae*) — назвао прво синтаксичким „релативом“, а друго синтаксичким „индикативом“. Та два синтаксичка начина употребе времена врло су широка и обухватају не само приповедање и разговор, него и многе друге реченичке облике у којима се наш говор јавља.

Ја сам овде поменуо само у најопштијим цртама однос мога схватања према г. Мусићеву. Али морам ипак и ту нешто додати.

Ја сматрам, као што сам већ напоменуо, да је у приповедању певач или приповедач само посредник. Он износи приповетку како је текла онда када су се догађаји у њој изнесени дешавали. Приповедање припада прошлости и сва времена која се у њему употребљавају везана су за прошлост. Према томе, приповедач у тим

догађајима не учествује активно, већ их предаје како их је чуо. Могло би се десити да он сам, поводом тих догађаја, учини какву примедбу слушаоцима; та његова примедба онда *излази из круга приповедања и постaje разговор*. Али и у самом причању може бити разговора, т. ј. може бити да певач пусти лица која су у причи да директно између себе говоре, а да он само тај њихов говор понови. То би био разговор у приповедању.

Дакле, ако узмемо да је само *право причање* (изношење догађаја у историском реду као да их је певач видео) — наш синтаксички релатив, а да је сваки разговор — синтаксички индикатив, онда је јасно да г. Мусићево приповедање обухвата, када је *право причање*, синтаксички релатив, а када се у њему јавља разговор — синтаксички индикатив. Из овога се види сва незгода у употреби назива *приповедање* у смислу *синтаксичке* категорије.

То исто вреди за разговор. У разговору, у којем се одмеравају догађаји према садашњости, врло се често прелази у причање, т. ј. у одмеравање догађаја према прошлости. Дакле, и разговор обухвата и синтаксички индикатив и синтаксички релатив. Зато није довољно да се нешто назове разговором, па да се зна *синтаксички смисао* времена.

Г. Мусић то не разликује у довољној мери, и зато, по моме мишљењу, он није могао да да једну употребу времена за приповедање, а другу за разговор.

Све што се може рећи у одбрану г. Мусићевих назива јесте само толико да је *приповедање* обично или махом *синтаксички релатив*, а разговор — да је обично или најчешће *синтаксички индикатив*. Сасвим је други однос времена, ако се пође од синтаксичког индикатива, па био он у приповедању или разговору, а опет — друкчији, ако се пође од синтаксичког релатива, па био он у разговору или приповедању. Мој ће задатак у овим редовима и бити, на првом месту, да покажем како се ове синтаксичке категорије укрштају готово свугде.

У томе неодвајању ових различних момената недостатак је испитивања г. Мусића: Истина, г. Мусић спомиње нешто од онога што сам ја горе поменуо у својој последњој студији (Глас СХХVI 53), али о томе не води рачуна у самим студијама и не издваја довољно те моменте у анализи примера.

Обухватање поменутих г. Мусићевим називима различних синтаксичких категорија такође је сметало да се дође до јасног сазнања, где је *права* временска употреба времена. Јер чим имамо две категорије, релатив и индикатив, јасно је да се мора одре-

дити: у којем случају имамо право или типично, основно значење времена.

Ја мислим да није тешко утврдити да то мора бити синтаксички индикатив, јер се у њему сва времена одмеравају према садашњости. Прошlost, садашњост и будућност у односу према извесном моменту у садашњости обухватају сва времена и дају им право временско отстојање од садашњости. Према томе, ако узмемо г. Мусићеву терминологију, то је *разговор*, а не *приповедање*. Приповедање пак, претстављајући догађаје везане за прошlost, неодмерене према садашњости, него поређане према своме односу у прошлости, даје сва времена у нарочитој примени, у нарочите врсте „транспозиције“.

Да би се могло показати, како се та транспозиција врши, мо-рамо одредити на првом месту право временско значење глаголских облика у индикативу и затим начин на који се они преносе у релатив. Г. Мусић је у своме излагању полазио од приповедања; ја ћу пак у своме — од примера које он обухвата „разговором“, јер се у њима огледа основно значење времена.

II

Нема никакве сумње да је презент нашег језика један од најважнијих глаголских облика, нарочито зато што поред имперфективног презента имамо и презент перфективних глагола. Г. Мусић је писао и раније о перфективном презенту (*Zum Gebrauche des Praes. verbi perf. im Slav*, Јагићев Arch. XXIV; Значење перф. презента у негат. питањима у хрв. или срп. јез. J. Ф I 27—34). Перфективни презент има врло широку употребу у нашем језику, можда слободнију него и у једном другом словенском језику. На његовој историској страни г. Мусић се не задржава, јер он, као што рекосмо, не показује уопште историски развој употребе данашњих облика наше конјугације, него данашње стање те употребе. Зато ћу се и ја, полазећи од његова материала, само на томе задржати. Али ја ћу излагати његове особине у другом реду, који ми се чини да је више у природи самог предмета.

1. Г. Мусић вели сасвим правилно да се у Р (т. ј. у синтаксичком индикативу) права садашњост исказује презентом имперфективним и да другог начина за њу не може бити, т. ј. да се на пр. та садашњост не може исказивати презентом перфективних глагола (Глас СХХI 118). То вреди подједнако за све стилове (Глас СХХIII 71, СХХVI 4). По себи се разуме да значење трајне радње може бити и учестано, јер и учестани глаголи нису ништа друго до трајни

глаголи са сталним понављањем глаголске радње. Овоме не треба никаква даљег коментара. Јасно је да кад нешто мора бити представљено да се *врши* у садашњости (онда када се о извесној радњи говори), оно мора бити исказано презентом имперфективних глагола.

2. Презент имперфективних и перфективних глагола може бити подједнако употребљен у П (дакле, у синтаксичком релативу), само са том разликом што се првим обележава радња која траје а другим — један извршени тренутак (почетни или крајњи) извесне радње. Г. Мусић одваја, у своме излагању, употребу у овим случајевима имперфективних глагола од перфективних, јер он сматра да је једно основно, а друго тек доцније развијено. Али и једно и друго ствара г. Мусићу велике муке при објашњавању.

Употребу имперфективног презента за прошлост (т. ј. у приповедању догађаја који су давно прошли) он овако тумачи: „Презенат ће у П бити разумљив, ако узмемо на ум, да је народна пјесма за П изабрала такав облик, да се прошла имерфективна радња глаголска темпорално не одређује (као обично, према оном времену, у које приповједач (пјевач) говори и за које је прошла, него према ономе, у које се радња врши и за које је садашња, па се стога и изриче презентом. Зашто је такав облик изабран, тешко је рећи. Најједноставније мислим да се та појава може протумачити, ако се узме, да је прадавну употребу презента за прошлост (исп. Delbrück-a Vergl. Synt. II 261) народна пјесма употребила као техничко (стилистичко) средство, које значи, да пјевач прошле догађаје себи предочује тако живо, као да их очима гледа; тако постају за њ садашњи, па их као такове и изриче презентом. И аорист се у истој прилици употребљава у прадавном значењу“ (Гл. CXXI 114). Даље г. Мусић наводи аналогију апстрактних реченица, па продужује: „Посљедак је пак такому употребљавању презента у П, те се чини као да нам пјевач управо не приповиједа догађаје (као Хомер), него описује призоре (ситуације), које у духу гледа, или да поступа тако, као да нам показује и тумачи нешто, што је пред њим на слици. Delbrück Vergl. Synt. II стр. 262 зове таково казивање презентом у грчком језику (гдје се јавља само спорадички) — драматским, а казивање аористом и имперфектом епским приопћавањем. Али ваља знати још и то, да објективному опису призора, што их као гледа, пјевач додаје и примједбе из своје залихе знања (у перфекту, исп. § 10, а), дакле, с гледишта свога времена, које је за њ доиста садашње. С тога треба у П разликовати *двје садашњости*, једну *помишљену* *финтирану* (*фиктивну*),

у којој се призори развијају (радње врше), и једну *праву* (*збиљску, реалну*), у којој пјевач говори“ (ор. cit. 114—115).

У овоме је кључ целокупне расправе г. Мусића; зато сам исписао цео цитат; али ја ћу у своме дискутовању његових погледа, у којима има и добрих запажања и оштрине, поћи од краја.

Прво, да ли у *приповедању* има две *садашњости*, једне „замишљене“ (боље него помишљене) и друге, „праве“ садашњости. Узмимо који пример за „*праву*“ садашњост, да видимо шта г. Мусић под њом разуме. На стр. 116 он наводи: „На одаји отворила врата, шта да види? чуда големога! на јастуку од змије кошуља, у душеку добар јунак *сјава*!“ Или: „Ја кад био под бијели Жабљак, виђе Иван своје б'јеле дворе: бијели се у висину кула, на ћошета сићани чардаци, а сјају му срчали пенџери“ Ibid. Сви су примери те врсте. За њих мисли г. Мусић да је у њима „радња садашња не само за пјевача (помишљена садашњост), него и за онога, тко види, али мисао није онога, тко види, него пјевачева, иначе би реченица била декларативна“.

Истина је да ово нису декларативне реченице, али је тако исто истина да се у њима не огледа мисао певачева. Певач овде просто приповеда шта је који од јунака чуо, видео. Према томе, овде стоји трајни вид, пошто је јунак констатовао радњу која траје у прошлости. На пр. у првој реченици, да је она видела какву тренутну радњу, за њу би био употребљен перфективни презент, на пр. „шта да види? у душеку се добар јунак пробуди“ или слично.

Према томе овде има стварне трајне радње, а не садашње радње. Садашње време не значи овде садашњост, него глаголски вид, који добија од целокупне ситуације у прошлости ниансу глаголског времена. То вреди за све овакве примере.

3. Ја мислим да и „замишљена *садашњост*“ у приповедању не постоји и, према томе, ја не могу примити и г. Мусићево тумачење о њој. Уосталом, и сам г. Мусић је у даљим тачкама мало дискредитовао временски карактер своје „помишљене“ садашњости. То јасно излази из његова текста о употреби презент перфективних глагола у народним приповеткама. „Презент перф. глагола, вели г. Мусић (Глас СХХVI 5 и даље), развио се у славенским језицима свагдје поред презент имперф. глагола, али само у случајевима, ако овај *не значи садашње радње*¹⁾, јер би онда и презент перф. глагола морао значити такову радњу, а то он по својој природи не може, јер перф. радња не може бити садашња (в. Archiv

¹⁾ Курсив је мој.

f. Slav. Phih. 24. стр. 479 и д.). То вриједи и за наш случај. У народним пјесмама употребљава се презенат имперф. глагола веома често (али само у П.) за *прошлу радњу*,¹⁾ али тако, да је пјевач приказује као садашњу (с гледишта помишљене садашњости, исп. Времена у нар. пр. § 4. б.). Поред таква се презент имперф. глагола по оном, што је речено, презенат перф. глагола не би могао развити. Али *радња*, која је за помишљену садашњост садашња, за праву је садашњост пјевачеву прошла. Истом онда, када се презенат имперф. глагола у народним пјесмама схвати тако, као да се употребљава с гледишта *праве садашњости пјевачеве за прошлост*,¹⁾ могао је поред њега настати презенат перф. глагола у значењу прошлости. Исторички презенат перф. глагола у народним је приповијеткама насљедник историчкога презент имперф. глагола у народним пјесмама. Али презенат перф. глагола нема на себи никакога темпоралног обиљежја“ (Гл. СХХVI 5—6).

Г. Мусић је овим дао сам критику „замишљене“ садашњости²⁾; ње у ствари нема, пошто ту „замишљену“ садашњост певач узима као прошлост, јер да је она ма каква садашњост, не би се могао напореда са имперфективним презентом употребљавати за њу и перфективни презент. Дакле, презент имперфективни не значи садашњост у приповедању.

Кад смо дошли до овога резултата, питање је шта значе уопште презент имперф. и перф. глагола у причању (или у синтаксичком релативу). Они, као што смо видели, не значе време, већ само глаголски вид, а време они добијају од ситуације која је везана за прошлост. Зато што презент добија у овом случају ниансу прошлости, паралелно са презентом перф. и имперф. глагола за причање могу се употребљавати и сва претеритална времена, без изузетка (исп. ниже).

У приповедању, које претставља радње које припадају у потпуности прошлости, радње које се не одмеравају према садашњости и које немају никакве везе са садашњошћу, — презент имперфективних глагола значи радњу која траје у прошлости, а презент перфективних глагола — радњу свршену у прошлости. Они значе оно што значи њихов глаголски вид. Нити је перфективни презент имао ту штогод да добије од имперфективног презента, нити је потребно уводити икакву хронологију у њихово јављање²⁾. Они су своје функ-

¹⁾ Исп. и слично место, Глас СХХI 118.

²⁾ Према томе не могу се сложити са тим да је то „млада појава“, а још мање да „нагрђује“ стил народне песме и т. д. (в. код г. Мусића Глас СХХI 118).

ције (свођење на свој глаголски вид) добили у исто време. Уосталом ово су особине и других словенских језика, а не само нашег.

4. Тачност овог тврђења показују „апстрактне“ реченице у којима се подједнако употребљава и имперфективни и перфективни презент (на пр. Рука руку *ћере*). За њих вели г. Мусић да се у њима имперфективна радња „темпорално не одређује према оном времену, у које се говори, него према ономе, у које се радња врши и за које је свагда садашња, па се зато и она изриче презентом“. „Али, вели он даље, у тима се реченицама то чини с тога, што се њихова радња не може темпорално одредити према оном времену, у које се говори, јер према њему није јединствено темпорално обрађена (она је и садашња и прошла и будућа)“; исп. Гл. СХХ 114.

Овде говори г. Мусић само о имперфективном презенту; али се у „апстрактним“ реченицама употребљава и перфективни презент. То помиње и г. Мусић (Гл. СХХVI 5—6), али, као што се по његовим упућивањима види, он мисли да је употреба перфективног презента ту у ствари у Р (ор. cit. 7). Он наводи ту овај пример: „У мене има сто жена, па их свабим све на једно зрно проје кад где *нађем*, а кад оне *дођу*, ја га *прождерем*“. „Оваква је употреба врло обична у пословицама, које припадају управо у Р.“

Као што се одавде види, г. Мусић је одвојио употребу имперфективног презента у њима од перфективног презента, и прву је употребу приписао „приповедању“, синтаксичком релативу, а другу — „разговору“, т. ј. синтаксичком индикативу. То не може бити тачно, и та нетачност није дала могућности г. Мусићу да одреди правилно значај поменутих облика у „апстрактним“ реченицама уопште. И једне и друге реченице припадају само „приповедању“ или синтаксичком релативу. Да је то утврдио г. Мусић, он би одмах дошао до тачног закључка: да имперфективни презент не може у њима значити никакву садашњост. Г. Мусића су на нетачан закључак навеле пословице оне врсте од којих је он једну навео, а која има са спољашне стране *облик* разговора. „У мене има сто жена, па их свабим и т. д.“ Стварно она не претставља део разговора, већ претставља навод, приповедање: закључак који се јавио на основу какве ситуације, крај приче у којем је поука, „нравоученије“. Када ми употребљавамо такве пословице, ми их *наводимо*, дакле препричавамо, и оне за нас значе оно што оне према своме стварном облику значе. „Кад год *нађем* једно зрно проје, ја свабим све жене и (тада) сам зрно *прождерем*“ — јесте једна сасвим обична темпорална реченица која вреди за сва времена. И поред тога што имају облик разговора, по томе свом односном карактеру (исп. ниже о темпо-

ралним реченицама), овакве реченице припадају синтаксичком релативу, дакле, приповедању, а не разговору, иако могу имати разговорни облик. Стварно, овде имамо у разговору — приповедање. Петао прича о томе како он вара кокошке, и то не у једном случају, везаном за једно време, већ увек, кад год му се за то пружи прилика. Ето још једног примера, како је назив „разговор“ незгодан, ако се жели њиме одредити употреба времена по суштини (исп. исто и о приповедању).

Одавде се јасно види да се у апстрактним, или боље, уопштеним, „апстрахованим“ реченицама подједнако употребљава и имперфективни и перфективни презент (исп.: поред *рука руку бере* може се рећи и: *вода све ојере до црн образ* и т. д.). То се потпуно слаже са временским карактером таквих реченица: у њиме *нема* времена, или боље, оне вреде за сва времена. То значи да се поменути презенти ту своде на своје значење вида (трајно и свршено) које вреди уопште, за свако време на које се мисли.

5. Са овим реченицама налазе се у вези и „апстрактне“, или боље, уопштене, апстраховане реченице са „итеративним“ значењем, ма да и реченице наведене у т. 4 имају до извесне мере итеративно значење. Али се ја и ту не могу потпуно сложити са концепцијом г. Мусићевом. Прво, он говори о употреби имперфективног глагола у таквим случајевима и примећује: „понављање (у таквим случајевима) не значи управо презенат сам по себи, него долази отуда, што је реченица апстрактна. Што се пак таквих реченица у П тиче, њихова се радња понавља у помишљеној садашњости, ријетко у правој, када на име пјевач у апстрантној реченици изриче своју примедбу“ (Гл. СХХI 117)). На пр. — „Када буде на заходу сунце, тад *излази* Милићева мајка, па говори, а за сунцем *гледа*“ и сл.

Ово је реченица у којој се врши „апстракција“ свих случајева када је Милићева мајка чинила поменућу радњу, а не говори се о једној реално извршеној радњи, у извесно време и под извесним приликама. Зато се такве реченице називају апстрахованим, уопштеним или, по г. Мусићу, „апстрактним“; али њихово значење не долази од њихове „апстрактности“, него од њихове „итеративности“; оне се врше увек кад наступа нешто друго (када сунце залази). Према томе, оне вреде стално, и за прошлост, и за садашњост, и за будућност, а врше се онда када наступе услови за њих потребни (када сунце залази); т. ј. у њима нема времена, већ само глаголски вид као и у случајевима у т. 4.

Не могу да примим ни другу примедбу г. Мусићеву, да се итеративни презент ставља за радњу која се понавља у правој сада-

шњости и којом се износи примедба певачева. „И потом су време живовали, и свој своме био на невољи, *ше с' спомиње јунак по јунашћу, као добар данак у години*“ и „Оде Турчин на ћошка трећега, ал' он застрт свилом и кадивом, *ђено сједи* Пеул — капетане, кад уморан из крајине дође“ — наводи г. Мусић као доказ за то.

Истина је да се у речима „*ше с' спомиње... и ђено сједи...*“ износи примедба певачева, али се она износи у једној *последичној* и у једној *релативној* реченици, а не у главним реченицама. А, као што ћемо видети, *последичне* и *релативне* реченице понашају се као реченице за *приповедање*, а не за *разговор*, дакле, у њима имамо синтаксички релатив, а не синтаксички индикатив. На тај начин у њима *немамо* праве садашњости.

Али, што је најзнатније, у оваквим реченицама употребљава се и перфективни презент. Г. Мусић на много места своје расправе наводи да је тај перфективни презент употребљен за понављање. Исп. на пр. „Ђера коња ка Удбињи граду, *кога ћаше на пућу сретати, сатисне* га с пута испод пута“ и сл. Овде је заиста перфективни презент употребљен у *ишеративној* реченици или у *ишеративној* вези; *али он сам нићи има овде нићи игде друге ишеративно значење*. Овде он значи „када кога среташе на путу, он га потисне са пута“; према томе „сатисне“ или „потисне“ има значење *свршене једне радње*; али пошто ова реченица нема времена, она значи само вид: „кад кога сретне, он га сатисне“, а то значи обичан перфективни вид, а интеративност реченица добија од „кога ћаше на путу сретати“ — „кад кога на путу сретне“. И „кад кога на путу сретне“ — итеративна је *реченица*, али то не значи да је „сретне“ итеративни *глагол*. Он значи само „тренутну“ радњу; што се та „тренутна“ радња „сваки пут“ дешава, ту итеративност показује израз „сваки пут“ и веза са њим „сатисне“. Тако је увек.

Све овакве реченице, којима је цео наш говор проткан, показују само да се радње о којима се говори, биле оне перфективне или имперфективне, — могу увек вршити кад за то има потребних услова; отуда њихов „уопштени“ карактер, а отуда и њихова „безвременост“, тако да глаголи у презенту у њима имају само значење свога вида, који од осталог контекста добија значење могућности њихове примене у свима временима када се јаве услови за њихово вршење. Да наведем још један типичан пример. „А кад нама порезу *донесе*, под оружјем на диван *изиђе*, десну руку на јатаган *мешне*, а лијевом порезу *додаје*. Ја порезу *заточнем* бро-

јити, а он на ме очима *сшријеља*“. Перфективни презенти *донесе, изиђе, мешне, започнем* стоје напоредо са имперфективним *додаје, сшријеља*, и сви су на своме месту, јер се њима обележава *шрајање* или *извршење* извесне радње *сваки* пут када се састанак врши; „сваки пут“ је њихово „време“.

6. Ја сам већ говорио, како треба разликовати приповедање по суштини од разговора по суштини. Г. Мусић, иако сам види да у Р има и приповедања, ипак сматра да је перф. презент прешао ту из П у Р. То није тачно. Узмимо један пример. „Лијепа се зима намјерила; ја се *дигнем*, побратиме Марко, о Јовану по Божићу дану, и *покујим* седам, осам друга, и заведох чету од приморја, заведем је у Рудине, Марко, те уводим у Рудине овде“. Овде имамо *чисто* приповедање у облику разговора. Према томе, употреба перфективнога презента овде је потпуно разумљива. Када се овакви примери народних песама додаду оним у којима имамо и по облику приповедање, онда се види да употреба перфективног презента у песмама у приповедању није тако ретка да се могу народне песме у томе правцу одвојити од нар. приповедака.

7. Употреба презента у народним приповеткама и у библиском стилу нема ничег у себи што би претстављало отступање од овога. Има само стилске разлике. У приповеткама се заиста употребљава префективни презент много чешће него ли у народним песмама, а у преводу Библије и презента импер. и перф. глагола има мало у приповедању за прошлост, већ се свугде ту употребљавају претеритална времена. То долази од строго историског стила Библије, који није наративан; у нар. песмама у наративним деловима има доста употребе импер. и перф. презента као и у народним приповеткама.

8. Ове разматрање дало нам је ове резултате:

а) *Презент имперф. глагола* има *једини* значење садашњице (прави презент), и то *само* онда када се употребљава у *синтаксичком индикативу*; када се употребљава у *синтаксичком релативу* презент има уопштс значење свога вида (трајно или итеративно).

б) Презент перф. глагола употребљава се, исто онако као и презент имперф. глагола, у синтаксичком релативу, и сваки од њих има само значење свога вида; временско значење добијају од времена глагола уз које се употребљавају или од временске ситуације, целог израза. У примерима које смо разгледали видели смо да у причању имају они значење прошлости, а у реченицама безвременским или таквим које вреде за сва времена — они добијају значење свога вида: трајности или свршености глаголске радње. Са овим реченицама се једначе итеративне или уопштене реченице.

в) Иако г. Мусићев разговор (Р) и приповедање“ (П) представљају до извесне мере „синтаксички индикатив“ и „синтаксички релатив“, они су ипак незгодни као мерило за синтаксичку употребу времена, јер П садржи често Р и Р—П. Па не само то, као смо имали прилике да видимо, често „разговор“ и није „синтаксички индикатив“ него „синт. релатив“, и по природи својој. Према томе, то су сувише формални називи који не могу послужити као знаци синтаксичких категорија.

III

9. Анализа аориста дала је прилике г. Мусићу да покаже врло лепе анализаторске особине. Примедбе, које је он изнео на стр. 121 Гласа СХХI, чине част нашој синтакси. Али и поред свега овога, у свему нема довољно ни јасноће ни јединства. Основна подела на П и Р по формалним знацима, а не по стварним, учинила је да се особине стварног приповедања (синтаксичког релатива) код њега мешају са особинама стварног разговора (синтаксичког индикатива), тако да се најзад ништа сасвим одређено и сасвим јасно не види.

10. На више места у овоме излагању (на пр. Глас СХХIII 74) г. Мусић вели да се аорист употребљава за прошлу радњу која се извршила у одређено време.

Нема никакве сумње да је ово тачно; али ова је дефиниција сувише опште природе; међутим и у самом излагању г-на Мусића има материјала за њено ближе одређивање. У разговору (у смислу синтаксичког индикатива) аорист значи радњу која се извршила непосредно пред моментом саопштавања (отуда долази код г. Мусића спомињање радње која је управо *сада* прошла), а у приповедању (у смислу синтаксичког релатива), — радњу која је тада, т.ј. онда била када се известан моменат у прошлости одређује. Према томе, ако испоредимо ово двоје, онда је јасно да у синтаксичком индикативу (у стварном разговору) *аорисџ* има значење времена, и то одређеног времена, ограниченог на моменат непосредно пред моментом саопштавања, а у синтаксичком релативу (у стварном приповедању) — своди се на значење вида: он значи *извршени моменџ* једне имперфективне или перфективне радње у прошлости који се десио пре или после или у време вршења друге радње. Обично је тај моменат *завршни*, али он може бити и почетни (то зависи од глагола, исп. *он зајева шужну ђесму, ђа зађуша* (у оба случаја значи почетни извршени моменат перфективне радње). Као што се види, чисто временско значење или,

боље да речем, одређено временско значење овде се губи : место. да значи непосредно извршену радњу пред садашњошћу — он значи *извршени, обично завршни; моменал глаголске радње у прошлости.*

11. Одавде истиче и друго неслагање у значењу аориста код мене и г. Мусића. Г. Мусић чешће вели да се у Р употребљава аорист за *констатовање* (у П за „приповедање“ вели г. Мусић); међутим јасно је из горњег да је у Р право његово значење *временско*, а *констатовање* пре би се могло употребити за значење аориста у приповедању.

Код г. Мусића има врло много примера да се аорист употребљава у Р за прошлост (не непосредну прошлост). Међутим у многим случајевима тај „разговор“ припада приповедању и у њему аорист има значење као у приповедању. На пр. Ти ме посла да ти чувам стражу; ко би теби сачувао стражу (Глас СХХI 124). Овде би се „посла“ могло заменити са „пошљеш“ или „послао си“, што у правој садашњости, а њу претставља прави или стварни разговор, не би могло бити. Или овај случај у којем разговор има своје стварно, индикативно значење: „Идући тако дође у друго село и пролазећи кроза њ, види где је у њему све жалосно и плачно, па рече једноме: „Ја прођох кроз једно село, и видех све весело, а зашто је у вас све тако жалосно?“ (Глас СХХVI 10). Овде се не би могло рећи: „ја прођем.“ Исп. са овим случај да је неко дошао и рекао друме: *ја дођох* — то не би могло бити замењено са „ја дођем“, а тако исто, кад бисмо га хтели исказати перфектом, морало би се рећи „ја сам сада (овог тренутка) дошао.“

Обрнуто, г. Мусић наводи један пример (из народне песме) приповедања у којем аорист не значи радњу у прошлости, без везе са садашњошћу, него баш радњу одмерену према садашњости. Стан’те, браћо, да ви чудо кажем: ожени се краље од Будима, ето данас девет’ годин дана, ништа краљу од порода нема (Гл. СХХI 123). Јасно је да је ово право приповедање, прави синтаксички релатив. Зато у овом примеру, у који је уметнута примедба певачева (ето данас девет годин дана), аорист значи „тада“, т. ј. пре девет година дана.

Ако бисмо ово схватили као разговор у којем се приповеда, опет се лако може разумети да у њему аорист може имати значење које има у сваком приповедању.

12. Из овога се виде основне особине аориста:

а) аорист употребљен у синтаксичком индикативу не може *никад* бити замењен презентом; он ту има значење да се радња

њиме исказана извршила у непосредној прошлости; он, без губљење свога одређеног темпоралног значење, не може ту бити замењен ни перфектом;

б) *аорист* умотребљен у синтаксичком релативу (у правом причању) може бити замењен *презентом* или *перфектом* (исп. примере код г. Мусића, Гл. СХХ 122—123). То долази отуда што аорист у релативу губи однос према садашњости, исто као онако што га губи и презент, и своди се на преношење у прошлост свога глаголског вида, и на тај начин постаје готово идентичан са релативним презентом. Да то исто вреди и за перфекат, видећемо ниже.

13. Г. Мусић говори такође о томе, да имперфективни глаголи у аористу значе не само да је радња свршена него и докраја извршена (исп. његов чланак о томе у ЈФV 27—41 и моју критику *ibid.* 171—182). Сматрам да за такво гледиште нема потврде у материјалу нашег језика.

Користим се овом приликом да исправим једну нетачност у моме чланку „Аорист имперфективних глагола“ (ор. cit.) која се тиче погледа г. Мусићевих.

У своме чланку „Aorist imperfectivnih glagola“ (ор. cit.) изнео је г. Мусић хипотезу да је онај аорист који је првобитно грађен од имперфективних глагола који нису имали према себи перфективних,—утицао да се употребљава историски презент од имперфективних глагола. Ја сам изнео да је г. Мусић сматрао да су ти имперфективни глаголи добијали ту способност баш од тога што су се употребљавали у аористу (т. ј. способност да се од њих гради историски презент); г. Мусић међутим приписује то самој природи оних имперфективних глагола који нису имали према себи перфективних. И једно и друго, по моме мишљењу, противи се стварности. Уосталом, како ја о томе мислим, може се видети из поменутог мог чланка.

14. Г. Мусић износи да аорист значи каткада футур: Авај мене до Бога милога! Ће *погибох* јунак у тавници за младости и љепоте моје. Аорист се овде употребљава, као каткада и перфекат, не за праву прошлост (према томе не у синтаксичком индикативу) и има донекле модално значење које одговара његову виду: поузданости извршења радње, дакле, извесне врсте футуру. То исто значење (сигурност или могућност или „извршљивост“ извесне глаголске радње) добија аорист и у безвременским реченицама као „Два лоша избише Милоша“, тако да и ту имамо употребу аориста у једној врсти синтаксичког релатива.

IV

15. Имперфекат одређује г. Мусић као време које се врши у одређеној прошлости, т. ј. у прошлости која се одмерава према садашњости. Међутим, по његовим констатацијама, имперфекат се употребљава чешће у приповедању него ли у разговору.

Полазећи од своје дефиниције, г. Мусић се чуди, како се и зашто се имперфекат употребљава у приповедању уопште. Он у томе види некакву декаденцију или дегенерацију употребе времена у нашем језику. „Мјесто имперфекта очекивали бисмо у П свагдје презент. Ако имперфекат уза све то долази доста често у П, ваља ту употребу његову, који стил устаљен за П нагрђује, одбити на утјецај гледишта пјевачева (праве садашњости), којему је можда кадшто био у прилог обзир на стих, јер је често имперфекат за слог дуљи од презента. Свакако имперфекат у П. доказује да се смисао за чистоћу стила у П. почео губити. Више пута долази имперфекат поред презента, па несклад у стилу управо у очи удара“ (Гл. СХХI 126). Ово своје гледиште не понавља г. Мусић у другој и трећој студији, у којима говори о прозним текстовима; али и ту констатује да је и у тим текстовима имперфекат чешћи у П него Р, међутим према његовој дефиницији имперфекта то не бисмо смели имати.

Као што се из овога види, имперфекат је облик глаголски који се у нашем језику радије или чешће употребљава у синтаксичком релативу (т. ј. у приповедању) него ли у синтаксичком индикативу (у разговору). Већ би требало тај факат да обрати пажњу испитивачима на основно значење имперфекта.

Питање је за мене: да ли се може рећи да у нашем језику имперфекат има *одређено временско* значење у оном смислу на пр. у којем има аорист или презент. Одређеним временским значењем ја називам однос у времену извесног глаголског значење према садашњости. Таквог значења, по моме мишљењу, имперфекат уопште нема. Он означава *појачано истицање* трајања глаголске радње у прошлости; али некакав нарочити однос према моменту у садашњости ја у њему не налазим. Ја нећу испитивати овде, да ли је увек тако било у словенским језицима; али је поуздано да је код нас данас тако.

Баш тај факат што имперфекат значи истицање трајања глаголске радње у прошлости, он је врло згодан за обележавање паралелне трајне радње у прошлости према другим радњама, које он својим временом обухвата, или слично.

То је значење и учинило да је он био врло згодан баш за приповедање у којем се често хоће да обележи трајање радње у прошлости, када су се или за које су се време вршиле друге радње; дакле, он је по природи својој био готово упућен на употребу у синтаксичком релативу. Тако га у нашем језику и находимо.

Одавде се види да се имперфекат могао подједнако употребљавати и у синтаксичком индикативу и синтаксичком релативу, где год је било потребно да се означи његово основно значење. Само у приповедању има обично више прилика да се такво значење употреби.

Не треба се нимало чудити напоредној употреби у синтаксичком релативу (у приповедању) презент имперфективног и имперфекта. Јер као што смо видели, имперфективни презент у релативу значи неограничено трајање у прошлости извесне радње (без означавања икакве садашњости), а имперфекат значи нарочито истицање трајања глаголске радње у прошлости уопште. Та два облика могла су се сасвим лепо напоредо употребљавати, исто онако као што се аорист перфективних глагола напоредо употребљава са презентом перфективним у синтаксичком релативу.

16. Г. Мусић посвећује неколико речи и постанку имперфекта од глагола *хшѣти* у реченицама као: „Кад покупи дизген бедевизи, пак је уд’ри оштром бакрачлијом, доиста га прескочити *шћаше*; ал’ не даде шарац од мејдана.“

Г. Мусић ставља ове једначине: *хоћу погинуџи* = *будем погинуо*, *хоћах (шћах) погинуџи* = *погинуо бих*. Али ја мислим да те једначине, иако је неке од њих г. Мусић употребљавао и у другим својим досадашњим расправама, нису исправне. У нашем језику је *хоћу погинуџи* футур, а *будем погинуо* футур егзактни; у словеначком језику *будем погинуо* и једно је и друго. Према томе, не може се служба једног облика узимати из једног језика, а другог из другог, и на основу тога изводити једнакост њихових значења. Можда г. Мусић претпоставља да се и у српскохрватском *будем погинуо* употребљавало као футур, али то се не може доказати. Моје је мишљење, напротив, да је и у словеначком *будем погинуо* првобитни егзактни футур, као што и сам његов облик показује, па је његово значење футура добивено на основу тога што се перфективни презент подједнако некада употребљавао, и као егзактни футур, и прави футур, те је и екзактни футур *будем погинуо* према томе добио значење футура.

Уосталом, није тежиште у овоме. Ја мислим да се поменути покрајинска конструкција развила семазиолошки из значења глагола, а не морфолошко-синтаксички, како претпоставља г. Мусић.

V

17. Г. Мусић је нарочиту пажњу посветио перфекту и покушао је из основних констатација својих да изведе многострука значења перфекта и његову употребу у нашем језику. Могу рећи да нигде моје неслагање са г. Мусићем није тако велико као у схватању перфекта, не само у разумевању његова основног значења, него тако исто, ако не још више, — његових функција. Показаћу, прво, како г. Мусић схвата перфекат, а затим, како га, по моме мишљењу, треба схватити.

18. Пре свега г. Мусић одваја перфекат перфективних глагола од перфекта имперфективних глагола. „У првом случају, вели он, казује се перфектом садашња готовост перфективне радње или садашње стање субјекта иза извршене перфективне радње без обзира на време када се радња извршила. Садашњост пак, с којег се гледишта готовост радње или стање субјекта изриче, мора бити свагда права садашњост, т. ј. вријеме, када пјевач говори“. (Гл. СХХI 128). Одавде се види: 1) да перфекат не само значи, по г. Мусићу, потпуност („готовост“) радње, него и стање субјектово иза свршене радње и 2) да перфекат има увек темпорално значење, т. ј. да се одмерава према правој садашњости. „Ако је глагол у партиципу прет. акт. II имперфективан, ваља перфекту значење одредити онако исто као и онда, ако је глагол перфективан... Само ваља истакнути, да се за то, да облик, о којем се ради, буде доиста перфекат, тражи, да се радња имперфективнога глагола изврши, т. ј. не само врши, него и сврши. Ако се радња само врши, онда наш облик није прави перфекат, него значи исто што имперфекат“ (ibid. 136). У другој студији својој (времена у Вука и Даничића) г. Мусић примећује да је у приповедању перфекат редак, а у разговору сасвим обичан. „Ако се перфекат и аорист испореде, види се, да перфекат у П долази много рјеђе, а у Р чешће него аорист; то вреди и за Нови и Стари завјет, а особито за Стари. Значење пак, да се њим само констатира, да се нека радња извршила, без обзира на вријеме, добива перфекат по том, што се њим субјекат приказује у садашњем стању иза извршене радње без обзира на вријеме, у које се извршила. У том (правом свом) значењу, које се слаже са значењем грчкога перфекта и онога латинскога, који се зове *perfectum praesens*, долази перфекат, особито од перфективних глагола, и у Св. писму често. Али се перфекат употребљава и тако, да се више мисли на вршење радње у прошлости него на садашње стање онога, који ју је извршио. Тако перфекат, особито од имперфективних глагола, добива значење прошлости“ (исп. Гл.

СХХIII 80). У III-ој студији г. Мусић још јаче развија идеју да се у приповедању оно што се износи перфектом — износи као примедба приповедача, да се њиме не приповеда већ констатује.

Ето, то је основни поглед г. Мусићев који он даље примењује и изводи даље консеквенце. Као обично, и овде има изванредно добро запажених ствари, али целокупна концепција овога времена код г. Мусића, по моме мишљењу, не може се примити.

19. На основу свега овога ја ћу говорити о овим тврђењима г. Мусићевим:

а) перфекат се употребљава у правом свом значењу у разговору (у синтаксичком индикативу), а у приповедању кад год се перфекат употребљава (у њему је он уопште редак), он значи примедбу приповедача;

б) перфекат значи стање субјектово у садашњости иза извршене глаголске радње у прошлости;

в) перфектом се не „приповеда“, већ само „констатује“; и

г) перфекат имперфективних глагола значи стање субјектово у садашњости иза радње која се не само вршила већ и извршила.

20. Истина је да се перфекат најбоље и најчешће употребљава у синтаксичком индикативу (исп. ниже), али је сасвим погрешно мислити да у приповедању или у песми он значи примедбу певачеву или приповедача. Он каткада може то значити, али *по правилу* перфекат, са лакошћу модификацијом свог значења (сасвим у другом правцу него што наводи г. Мусић), претставља саставни део причања, припадајући тада синтаксичкоме релативу као и имперфективни и имперфективни презент и други глаголски облици. Да бисмо се о овоме уверили, навешћу неколико примера. Напомињем само да ако је код Вука и Даничића (у преводу Св. Писма) г. Мусић нашао мало перфеката у приповедању, у народним приповеткама има доста перфеката, а у народним песмама има их у приповедању врло много.

„Славу слави царе Константине у пролеће честит данак Ђурђев, три је царе совре поставио.“ „Поставио је“ — није примедба певачева, него приповедање као и „славу слави.“ — „Отидоше на горње чардаке, доведоше лепоту девојку, у даре јој ни дирнули нису.“ „Ни дирнули нису“ саставни је део приповедања као и „отидоше“, „доведоше.“ — „Превари се српски цар Степане, те он седе с њима за трпезу, а још није ни славу напио, а заиста ни метанисао.“ „Није напио“ потпуно је једнако са „превари се“ или „седе“ и т. д. Ја сам узео прва три г. Мусићева примера, а могао сам узети и ма који други (Гл. СХХI 124—130). Или у прози: „А

бјеше Ана пророчица, кћи Фануилова, од кољена Асирова; она је остарјела, а седам је година живљела с мужем од дјевојаштва својега“ (Гл. СХХIII 80). Све ово припада потпуно једнако приповедању и никакве нарочите глосе приповедачеве овде нема. И тако обично.

Зато ја сматрам као нетачно да перфекат није на своме месту у приповедању (т. ј. у синтаксичкоме релативу); али сматрам да он ту има друго значење, а не оно које у разговору, па према томе и не оно које му ту одређује г. Мусић: као да се глаголска радња одмерава од праве садашњости у којој се певач или приповедач налази (исто ниже).

21. Да ли је тачно тврђење г. Мусићево да перфекат значи стање субјективно у садашњости иза извршене глаголске радње у прошлости која се ближе не одређује? Ја мислим да није.

а) Г. Мусић узима пример *Иван је умро*, па изводи да то значи да је Иван сада *мртшав* и да је то резултат стања иза извршене глаголске радње. Истина је да је то у овом примеру тако, али ова реченица за мене не значи ништа друго до да се у *садашњости* (је) субјекат (Иван) доводи у везу са радњом извршеном у прошлости, која се ближе не одређује. Тако је увек у перфекту. Сам перфективни глагол има често *резултативно* значење и по томе и сваки израз у којем је он мора имати то значење; али сам *перфекат* у разговору (т. ј. у синтаксичком индикативу) никада *не даје* значење „резултативности,“ ако га нема у самом глаголу. То се види најбоље по перфекту имперфективних глагола. И г. Мусић признаје да има имперфективних глагола и тамо где нема онога што он претпоставља да мора бити у перфекту; а ја тврдим, напротив, да *нема* имперфективног глагола где би у перфекту тога било, а ако се деси да би се негде и тако могао протумачити какав перфекат имперфективних глагола, поуздано је да потпуност извођења глаголске радње зависи од које друге речи у реченици, и не од перфекта. На пр. „Славу слави српски кнез Лазаре у Крушевцу месту скровитоме, сву господу за софру сједао“ — потпуност радње зависи не од „је сједао“, већ од „сву господу.“ Да је то тако, види се по томе што се место „*сједао*“ може ставити „*сједа*“ (презент имперфективни), па да се има иста потпуност радње. Али у другим реченицама, где нема тих споредних речи, нема ни потпуности радње. На пр. у другом примеру који наводи г. Мусић: „Пеул био у земљи латинској, те *ковао* свијетло оружје и т. д.“ Овде се вели да је само „вршио“ глаголску радњу, а о томе да је извршио у потпуности — нема ни помена. И тако увек.

Овим не мислим рећи да су сви перфективни глаголи у перфекту резултативни, а имперфективни да нису никад. Већ ја велом да је резултативност код перфективних глагола у њиховој основи и да су онда подједнако резултативни сви облици који се од њих граде, и перфекат, и аорист, и перфективни презент и т. д. По резултативности потпуно је једнако *Иван умре*, *Иван је умро* и *Кад Иван умре*... и т. д. И од имперфективних глагола нерезултативни су сви облици који се од њих граде.

Али иако перфекат не значи стање субјектово у садашњости иза извршене глаголске радње, ипак је г. Мусић тачно осетио да *прави* перфекат има две особине: прво, да има извесне везе са садашњошћу и, друго, да партицип значи радњу у прошлости која се временски према садашњости ближе не одређује.

По мојој дефиницији, перфекат значи, и то перфекат употребљен у синтаксичком индикативу (дакле, у стварном или правом разговору), везу у садашњости вршене или извршене радње у прошлости са субјектом. „Иван је умро“ значи да се у садашњости јавља о смрти Ивановој која се по времену у самој прошлости ближе не одређује. „Богат ми је боја пожељео“ и сл. — показује сличну везу (у садашњости) жеље ђогата за коју се не одређује када је у прошлости показана и т. д. Као што се одавде види, разлика између перфекта имперфективних и перфективних глагола само је у разлици вида међу њима, а никако у разлици перфекатскога значења.

Ово је значење перфекта у правом разговору (синтаксичком индикативу), а питање је како је његово значење у приповедању (синтаксичком релативу). Имали смо већ више прилика да говоримо о разлици између причања и разговора. Причање припада прошлости; оно припада прошлости увек, и по томе што је причање, одмах се и схвата као да припада прошлости. Оно се не одмерава према правој садашњости, и све се радње у њему одређују према прошлости у којој се све дешава. Тако и перфекат. У причању нестаје у њему везе са садашњошћу. Зато се глагол *је* може пропустити у причању, јер се њиме изражава садашњост; али када се и то *је* употребљава у причању перфекат у причању нема никакве везе са садашњошћу. Дакле, супротно г. Мусићу, ја сматрам да се перфекат у приповедању не одмерава према садашњости приповедачевој или певачевој. Када се то деси, а то је врло ретко, онда тај део приповедања прелази у разговор; из синтаксичког релатива прелази се у синтаксички индикатив.

22. Да бих показао сву истинитост овог тврђења, узећу примере г. Мусићеве које он наводи у III-ћој студији, тамо где говори

о народној прози (о народним приповеткама), јер се у њој најбоље огледа слободна употреба облика. „Кад буде испред поноћи, а јабука већ почела зрети“... (Гл. СХХVI 12). Ово је право причање и имамо „почела“, а не „је почела.“ „Па погледа, кад ли долећео виленик и вила“... (Ibid) „долећео“ — исто тако. „Послао отац дијете у воденицу, па му казао да не меље нигђе у воденици ђе нађе ћоса“ — „послао“, „казао“ — претстављају прави релативни перфекат, који нема никакве везе са садашњошћу, и зато и нема „је.“ Исп. расправицу академика г. Љ. Стојановића под називом Реченичне конструкције без *verbum-a finitum-a* ЈФ III 7-10. Иако у већини реченица овакве врсте нема *је*, ипак употребу и изостављање тога „је“ треба ближе одредити у синтаксичком релативу, који је знатно шири од приповедања. Исп. т. 23.

23. Од оваквих случајева треба разликовати оне које г. Мусић наводи мало даље (Гл. СХХVI 14) и у којима перфекат замењује имперфекат или аорист. На пр. „Тако су се њих двоје грлили и љубили до после поноћи“ (ibid. 14). Ту перфекат замењује аорист, јер је време до којег се вршила радња одређен; како је ова замена постала у синтаксичком индикативу, то се перфекат овде употребљава као „морфолошки“, а не синтаксички облик. Таква је употреба перфекта у различним релативним и другим реченицама, где он замењује или имперфекат или аорист. На пр. „Тако је онај служио а девојка прстен носила“ (ib. 15) једнако је имперфекту. „Међед је једнако којешта доносио и дијете хранио, као му прије и матер“ (ib. 15) једнако је имперфекту и сл.

Није тешко одредити у којој реченици замењује перфекат перфективних глагола аорист, а у којој — перфекат имперфективних глагола — имперфекат. Чим се у каквој реченици прилозима или каквом нарочитом речју обележава моменат, до кога је или када је глаголска радња извршена, онда се ту аорист може заменити перфектом, јер прилог преузима специфичко значење аориста; а чим се каквим прилозима или каквом нарочитом речју истиче трајање радње, може се имперфекат заменити неутралним перфектом, јер сам прилог преузима на себе специфичко значење истицања трајања глаголске радње. Ово је уосталом и пут којим се аорист и имперфекат, замењујући се перфектом, и губе у језицима.

У овим случајевима, као што је речено, перфекат као морфолошки израз замењује аорист и имперфекат; другим речима, потпуни перфекат (дакле, са *је*) преноси се овде у све положаје, били они у индикативу или релативу.

24. Г. Мусић у своме излагању често помиње како се у разговору нешто констатује, а у приповедању — „приповеда“; по који пут вели да се и у приповедању нешто констатује (Гл. СХХVI 12), али одмах додаје да се то констатовање може схватити као примедба приповедача. На крају својих студија он ово вели о причању и констатовању: „Приповиједање и констатирање вршења неке радње разликује се тако, да се радња, која се приповиједа, изриче с обзиром на потоњу радњу (тако да се пита, шта је затим било), а која се констатира, изриче се сама за се без обзира на потоњу; али приповедање је свагдје постало од констатирања.“

Ја не употребљавам тако те термине: за мене је употреба времена у правом разговору (т. ј. у синтаксичком индикативу) увек одмерена према садашњости, тако да је у њему у извесном правцу радња увек одређена према садашњости (као садашња, прошла или будућа); међутим у причању, на против, има констатовања вршења радње (према прошлости), а не одмеравања њена према садашњости.

26. Из овога излази да се перфекат употребљава са пуним значењем својим у синтаксичком индикативу; пренесен у синтаксички релатив, он губи везу са садашњошћу, па зато често губи и помоћни глагол *јесам* којим се та веза са садашњошћу у синтаксичком индикативу обележава.

Али, као што је поменуто, перфектом се често замењује аорист или имперфекат у нашем језику. У том се случају пуни перфекат, а не крћи, употребљава као морфолошки знак. У многим нашим дијалектима та је конструкција и потиснула аорист и имперфекат, а у другим опет напоредна употребе перфекта са аористом и имперфектом и показује како се до тога дошло.

То није тешко разумети. Рченицом „дошао сам“ не вели се кад је радња извршена, само се у садашњости о њој саопштава; а реченицом „сад сам дошао“ исказује се исто што и аористом: „дођох“. Према томе, и у индикативу и у релативу, овакво „дођох“ може бити замењено каквим прилогом и перфектом (у индикативу прилогом или прилошким изразом *сад, овог шренушка, овог часа* и т.д. у релативу *тада, кога шренушка, када, тога часа* и т.д.). *Ја чистио* може бити замењено у реченици каквим прилогом и перфектом: *ја сам дуго чистио* и т.д.

Такву замену аориста перфектом ја налазим у многим слушајевима које г. Мусић тумачи као *perfectum praesens* („за стање субјектово иза извршене радње, које је садашње у вријеме, када лице говори“, Гл. СХХVI 12). На пр. „Ево се приближила пошљедња ура моје чаше, и ја ћу умријети приђе но трећи кокоти запоју“

(81). „Ево се прилижила“ место „ево се приближи“. Или: „Бацићу овај новчић у воду, па ако не потоне, нисам га заслужио“ (и овде би аорист био на своме месту).

Таквих примера има нарочито много у преводу Св. Писма Вука и Даничића, а нарочито у преводу Даничићеву. Исп. Тада им рече Исус: Вријеме моје још није дошло, а вријеме је ваше свагда готово (исп. и црквени текст время мое не оу прииде). „А Исак одговори Исаву: ето сам га поставио теби за господара, и сву браћу његову дадох му да му буду слуге“. Јасно је да први перфекат „ето сам га поставио“ има исту вредност као и „дадох“, дакле, у првом случају перфекат замењује аорист. Истина, г. Мусић примећује да се перфектом овде радња глаголска изриче као готова у садашњости без обзира на време када се извршила; код аориста се на то време баш мисли. Али то неће бити тачно. Оно „ето“ замењује до извесне мере то време у првом случају. Уосталом, и у црквеном тексту на том месту у оба случају имамо аорист (с-творихъ, „Гл. СХХIII 81 и даље.). То исто вреди и за аорист имперфективних глагола који се такође замењује перфектом код Даничића. На пр. „А Рахила рече: Господ ми је судио и чуо глас мој, те ми даде сина“ — у слов. црквеном тексту стоји свугде аорист: суди, послуша, даде.

Ова замена аориста перфектом, која се налази и код тако добрих познавалаца народног језика као што су били Вук и Даничић, показује јасно да је перфекат као облик почео потискивати аорист код њих. То исто вреди и за имперфекат.

И овим још није исцрпено питање о тешкоћама одређивања употребе и значења перфекта; али када се све то буде имало на уму, ипак се перфекат може правилно разумети у главним категоријама.

VI

25. Плусквамперфекат се гради у нашем језику од имперфекта глагола бити или перфекта глагола бити и партиципа II свих глагола.

Г. Мусић се на њему задржава, и најтачније је оно што он говори у II-ом своме чланку о њему. Радња глаголска изречена њиме врши се *пре* оне прошлости која се има на уму. Тако је плусквамперфекат претерит перфекта, те стоји према њему као имперфекат према презенту. Зато му и јесте, као и имперфекту, право подручје П, а не Р (Гл. СХХIII 87). Тако и у I-вом чланку г. Мусић о њему употребљава исту аргументацију; он вели: „Тако постаје облик плусквамперфекта, који није ништа друго него облик перфекта метнут у претерит. И вршење радње у помишљеној са-

дашњости изречено презентом за праву је садашњост прошло, па се као таково са гледишта праве садашњости може изрећи имперфектом. Али једно је и друго против стила у П па и долази размјерно ретко“ (Гл. СХХI 142). По моме мишљењу, оно прво схватање код г. Мусића свакако је правилније.

Анализа плусквамперфекта према овоме је сасвим проста: у прошлости (што се исказује оним „беше“ или сл. глаг. обликом) радња означена плусквамперфектом била је извршена (што се исказује парт. II). Тако упрошћено схватање овог облика обично је и познато; али оно ипак не даје потпуну слику и потпуно разумевање овог облика.

Пре свега ћу приметити да је сасвим исправно гледиште г. Мусића да се плусквамперфекат налази више у приповедању него ли у разговору, просто зато што је приповедање упућено увек на прошлост, а разговор — није. Али у самом плусквамперфекту нема ничег што би га одређивало више као време релатива, чак има мање тога у њему него ли у имперфекту, јер се плусквамперфекат увек употребљава према радњама у прошлости, па биле оне изражене у индикативу или релативу.

Могло би се у извесном правцу рећи да је плусквамперфекат са „био сам“ — плусквамперфекат индикатива, а са „бејах“ — релатива; али то је тешко доказати, пошто се оба облика употребљавају напоредо.

Што се тиче значења плусквамперфекта, несумњиво је најобичније оно које износи г. Мусић, али подједнако и за П и за Р, дакле, и за синтаксички релатив и индикатив; али није једино. Довољно је да се баци један летимичан поглед на примере код г. Мусића (Гл. СХХI 141), па да се то види. На пр. „Паде на ум Црнојевић Иву, ја какву је ријеч оставио код његова нова пријатеља, те се Иво био раскардио“ (ibid.) или: „Уранила Косовка ђевојка. Намера је намерила била на јунака Орловића Павла“ (ibid.) и сл.

Радња изречена плусквамперфектом може се извршити и после неке радње у прошлости. Тако се употребљава плусквамперфекат и другде.

То долази отуда што се имперфектом у плусквамперфекту показује да се за цело време прошлости могла извршити каква глаголска радња, па је могла бити извршена пре других радњи, то је најобичнији случај, за време других радњи или после других радњи.

Исп. за ово друго код Вука: „Али се одмах распали у њој гњев и навали на мене с укором и са псовком, које ја све поднесем не одговоривши ни једне ријечи, јер сам већ био почео при-

знавати да сам крив“ (исп. Маретића *Gramatika i stil*. 616). Или за треће: „Турци су се сваку ноћ ближе прикучивали к српским шанчевима и најпослије су се тако близу били прикучили да су се могли тући“ (ibid. 617).

VII

27. Досадашње разматрање довело нас је до закључка: да се употреба времена може поделити у две синтаксичке групе, наравно, у најопштијим цртама:

а) Синтаксички индикатив, који се употребљава за прави разговор, у којем се све радње одмеравају према садашњости. Он познаје ова времена од оних која смо овде испитивали: презент имперфективни, имперфекат, аорист, перфекат, плусквамперфекат. У њему имају времена своје *основно* и *право* временско значење.

б) Синтаксички релатив, који се употребљава за прво причање, т. ј. за оно у којем се све дешава у прошлости и у којем се према тој прошлости сва времена одмеравају. Овде се употребљава: презент перфективни, презент имперфективни, аорист, перфекат, крњи перфекат, плусквамперфекат.

Видели смо такође да у синтаксичком релативу сва времена имају, до извесне мере, друго значење него у синтаксичком индикативу: зато се овде додирују многа времена која се битно разликују у индикативу, те се могу употребљавати једно место другог. Од ситуације у прошлости, у којој се дешава све о чему се прича, она добијају значење прошлости, а њихово се значење своди или на значење њихова вида или на значење блиско глаголском виду на које се може свести њихово временско значење које имају у индикативу.

Али, наравно, докле год *облици* у синтаксичком индикативу и синтаксичком релативу остају исти, може се посумњати у тачност овакве њихове поделе на основу самога значења. Међутим ми имамо два облика који се употребљавају искључиво у синтаксичком релативу и никада у синтаксичком индикативу, и по којима се може одредити, да ли се у каквој реченици употребљава индикатив или релатив; то су перфективни презент и крњи претерит. Пошто је код крњег претерита стање компликованије, јер се у релативу може употребљавати и *облик* пуног перфекта (исп. више), остаје перфективни презент као поуздано мерило, да ли се у неким случајевима може употребљавати синтаксички релатив или не може.

Ово све вреди, на првоме месту, за приповедање и за разговор; за остале облике исказивања мисли, за остале реченице,

нарочито зависне, ово вреди само у толикој мери у коликој се те реченице, по својој природи, подударају са горњим основним облицима говора, наравно, са свима ограничењима која смо ми горе изнели.

Синтаксички индикатив — значи изношење догађаја према садашњости онако како су се у времену извршили, синтаксички релатив — обележава изношење њихово у облику нарочите врсте, било као приповедања о нечему што не припада садашњости или ма у неком другом смислу (условном, хипотетичком, оптативном и т. д.). Како је наш говор испреплетан најразличнијим реченицама, говореним са врло различних гледишта, то је јасно да се ова два начина стално преплећу и да је често тешко одредити где један престаје, а настаје други.

Ово су две врло опште категорије. Нарочито је широк обим синтаксичког релатива. Зато је и сасвим природно што релатив у различним реченицама добија различно значење. Другом ћу приликом показати, како се могу утврдити главна значења релатива (наративни релатив, гномички, модални и т. д.).

VIII

28. Као што је речено, Г. Мусић испитује и зависне реченице: декларативне, зависноупитне, каузалне, темпоралне и релативне; у трећој студији својој он говори засебно и о консекутивним реченицама.

Одмах у почетку свога излагања г. Мусић вели да се употреба времена у „подложним реченицама уопће удешава по правилима, која смо нашли за главне реченице“ (Глас СХХI 149). Иако се за ово не може рећи да је нетачно, ја ипак мислим да није згодно овако дефинисати употребу времена у њима.

Пре свега и г. Мусић при испитивању „подложних“ реченица истиче како треба одређивати време у њима: да ли према говору субјекта главне реченице или страног лица (приповедача, певача или сл.). Он сам наводи да у декларативним и зависноупитним реченицама имамо оно прво, а у осталим ово друго: „треба држати на уму, да о употреби времена у декларативним реченицама и у индиректним питањима одлучује гледиште субјекта главне реченице, а у осталим гледиште онога, који говори (у П гледиште пишчево, у Р гледиште онога лица, које говори)“. Исп. Гл. СХХVI 54.

Са овим се ја потпуно слажем. Јер ово значи да у декларативним и зависноупитним реченицама имамо синтаксички индикатив, пошто се радње у њима одмеравају према времену када субјекат

говори, а то је време — индикативно. Довољно је прегледати примере г. Мусићеве, па да се уверимо да је ово тачно (о неким ограничењима исп. ниже). У овим реченицама имамо увек два дела: један у којем се износи исказ (то је индикатив у правом смислу речи) или стварно питање (што је само потврдна, исказна реченица у облику питања) и други којим се додаје уводна реченица којом се ништа у исказу или питању не мења. На пр. „Глас допаде на дворе Ченгија, да је Петар бега изгубио“ (Гл. СХХI 151). Главни је део „Петар је бега изгубио“ у којем је изнесен догађај који је био, а уводни је део „Глас допаде на дворе Ченгија“ којим се у природу догађаја не дира. Или: „Да ви кажем, ко ме обранио, од кога сам ране допануо.“ Уводна реченица „да ви кажем“ у томе ништа не мења.

Сем ових двеју група реченица, ја мислим да има још једна оваквога типа: то су неке каузалне реченице. Као узрок износи се и мора се изнети стварно вршење догађаја: на пр. „Марко оде Светој Гори славној, причести се и исповједи се, јер је многу крвцу учинио.“ Овде је главно „многу је крвцу учинио“ и то се додаје главној реченици као узрок. Према томе, ако што може да утиче на друго, пре узрок на последицу, него ли обрнуто. Зато у оваквој реченици имамо *стварно изношење* догађаја, онако како је било. А стварно изношење догађаја — претставља синтаксички индикатив.

Према овоме имали бисмо тројакх реченица у којима се употребљава синтаксички индикатив: *декларативних, зависноујичних и каузалних*.

Према ономе што је речено за критериум синтаксичког индикатива и синтаксичког релатива, ово би значило да се у поменутих реченицама не може употребљавати перфективни презент.

Међутим, иако ретко, налазимо међу неким примерима које г. Мусић наводи међу оваквим реченицама и перфективни презент. То значи или да је наша дефиниција у нечем нетачна или да су примери нетачно одређени.

Међу декларативним реченицама наводи г. Мусић: „Кад види чоек ће се она стровали и замакне у јаму, а он рече“ (Гл. СХХVI 16): „А кад видиш да ти се вода у њој замути“ (ib. 17). Ја сматрам да ово нису праве декларативне реченице, већ зависне реченице од темпоралних реченица (у причању), за којих вреди иста правила као и за темпоралне реченице.

Међу индиректним питањима има и оваквих реченица које такође не иду овамо: „Господар дође и кад види какво је Бог чудо учинио,

онда му рече“ (ib. 17). Иако у овој реченици немамо у питању перфективног презента, он би могао бити употребљен. Ја ово разумем као релативну реченицу која се употребљава уз темпоралну и има употребу глагола као и темпорална („И кад види чудо које је Бог учинио...“). Према томе за њу вреди правила релативних реченица. Тако исто ја мислим да и све реченице под *в* на стр. 18 (Гл. CXXVI) не иду овамо.

Али најтеже је питање о каузалним реченицама, јер врло често једна темпорална реченица (са *кад*, *пошто* и сл. свезамн) или једна релативна реченица (*зашто* *што*, *иде*) могу претстављати узрок, а за њих вреди правила темпоралних или релативних реченица, у колико карактер тих реченица у њима није ишчилио. Исп.: „Али кад се син никако не дадне одвратити, најпосле му допусти отац да иде да учи занат“ (Гл. CXXVI 19). Овде још имамо врло јако темпорално значење. Покушајмо да изречемо ову реченицу са правом каузалном свезом *јер*, и ми ћемо видети да се овде мора употребити аорист или перфекат, а никако перфективни презент.

Реченице могу имати и модални карактер (конјуктивни, оптиивни, условни и сл.). Када реченице имају такав карактер, ма оне и припадале једној од горњих врста, оне имају времена као у модалним реченицама (т.ј. синтаксички релатив) о којима г. Мусић у овим својим расправама не говори.

Према томе, ја бих проширио употребу синтаксичког индикатива и на извесне каузалне реченице (а не само декларативне и зависноупитне), ако их схватимо искључиво у овом уском синтаксичком значењу.

Уосталом, у природи су синтаксичких типова ови стални прелази од једних реченица ка другим, тако да се, кад се говори о њиховој природи, мора стално водити рачуна о свима потребним ограничењима.

30. Остају нам још релативне, темпоралне и консекутивне реченице.

Релативне реченице обухватају велику разноликост реченичних типова, јер свака реченица, ма које врсте била, може имати своју релативну реченицу. Има их и у „приповедању“, и у „разговору“, и у апстрактним реченицама и модалним. И нема никакве сумње да се и у релативним реченицама огледа природа оних реченица са којима релативне реченице образују синтаксичку целину. У релативним реченицама могу стајати времена која и у тим ре-

ченицама, па се према томе у њима може употребљавати и синтаксички индикатив и релатив. У овоме правцу има г. Мусић потпуно право.

Темпоралне су реченице, по употреби својој, знатно уже од релативних. Истина, и темпоралне реченице претстављају претварање апсолутнога времена („индикативног“) у односно или релативно време. Оне се и јављају у приповедању; зато су у њима тако обична претеритална времена. Природа је употребе њихових времена, према томе, онаква као и у приповедању. Наравно, у темпоралним се реченицама нарочито истиче време, моменат извршења глаголске радње, па се према томе одређује и употреба врсте претериталних времена. У њима се, дакле, употребљава обично синтаксички релатив.

Што се тиче консекутивних реченица, њихова се природа приближава модалним реченицама, јер се последица која истиче из главне реченице одређује *слободно* према нахођењу онога ко ту последицу изводи. Како овде нисам говорио о модалним реченицама, то ћу оставити да и о консекутивним реченицама говорим другом приликом, у вези са модалним реченицама.

Ја нећу сада наново узимати да претресам све закључке које је г. Мусић износио на крају појединих својих студија. Осврнућу се само још једном на њихову главну садржину.

Иако сам ја сасвим независно од ових студија г. Мусићевих и знатно пре њих дошао до свога синтаксичког индикатива и синтаксичког релатива, мени је мило што сам и у студијама нашег уваженог синтаксичара нашао нешто што се, у главnome, поклапа са мојим категоријама, — његово „приповедање“ и „разговор.“ Ја сам се трудио да покажем да су ови облици нашег говора, иако се у њима крију две главне категорије глаголске употребе наше, незгодни да се приме као синтаксички облици; већ да они претстављају само врло драгоцен материјал за њих. Али, ја опет понављам, г. Мусић је својим синтаксичким осећањем правилно открио да се у њима налази оно што чини главну разлику међу употребом времена у нашем језику.

На много места ја се нисам могао сложити са погледима пишчевим, и то сам, да бих ствар могао што јасније изнети и окарактерисати, нарочито истицао. Али још на више места ја сам наилазио код г. Мусића на врло оштра и оштроумна посма-

трања, са којима сам се потпуно слагао. Што их нисам свугде износио где сам имао прилике, то је само зато што ми она, на-
ходећи се у пуном складу са мојим погледима, нису пружала на-
рочитих разлога да их износим. Али сада, на крају овог разма-
трања, мени чини нарочито задовољство да то истакнем.

1 септембра 1927.

Београд.

А. Белић